

ВІДГУК

офіційного опонента
на дисертацію Мальченка Олега Євгеновича
на тему «Артилерійський арсенал Київської фортеці
у другій половині XVII ст.: формування, структура, функції»,
представленої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертація О.Є. Мальченка, його монографії та інші численні публікації з військової історії мають значну наукову і суспільну актуальність, що стає очевидним в контексті сучасних подій в Україні, і в контексті розвитку української історичної науки.

Коли у 2014 р. на сході України загриміли гармати, це стало не лише початком нової епохи української історії, але й поставило нові завдання перед українськими істориками, зокрема – щодо розвитку військово-історичної науки. Протягом останніх трьох десятиліть нинішнє покоління істориків час від часу зверталось до військових сюжетів, насамперед, пов'язаних з історією українського козацтва і визвольної боротьби українців першої половини XX ст. Проте, здебільшого, мова йшла про військово-політичні проблеми, а не спеціальні праці з військової історії. Загалом, лише декілька наших колег спеціалізувались виключно на питаннях військової історії. Велике значення для становлення, систематизації і популяризації військово-історичних досліджень в Україні має серія «Militaria Ukrainica» видавництва «Темпора», яка зібрала до купи українських істориків, які працюють або мають відповідні наробки в цій царині.

Загалом, можна констатувати, що військово-історична наука в Україні вже засвідчила своє існування як галузь історичних знань і має певні досягнення, які частково відповідають сучасним суспільним запитам. Одночасно, можна твердити, що вона перебуває у процесі довгого становлення і необхідно пройти ще довгий шлях, поки вона досягне рівня, якого заслуговує. Щоб зрозуміти це, досить поглянути на рівень досліджень

військової історії в інших країнах – від сусідніх до заокеанських. Не випадково, коли останніми роками постала потреба видати цілісну працю з військової історії України, довелося перевидавати книжку «Історія українського війська», підготовлену ще у 1930-х роках Іваном Крип'якевичем, а не працю, написану сучасними авторами.

У такому контексті багаторічні дослідження Олега Мальченка з військової історії України, дозволю собі повторитись, є актуальними і викликають повагу своєю академічною ґрунтовністю, любов'ю і відданістю автора обраній тематиці. Він привернув увагу як дослідник військової справи, починаючи ще з його праць про укріплення українських міст і поселень середини XVI ст. Потім наукові інтереси привели автора до вивчення історії артилерії в Україні.

О. Мальченко є визнаним дослідником артилерії України XV – XVIII ст. Серед його найбільших наукових досягнень – створення каталогу історичних гармат України, які автор віднайшов у 64 музейних колекціях. У своєму віртуальному каталозі автор зібрав зображення 18 тисяч (!) гармат, які зберігаються в музеях світу. Монографії Олега Мальченка з історії української артилерії вже стали, не боюсь перебільшень, класикою свого жанру. Завдяки цьому, автор також є одним із небагатьох представників поки що екзотичної для України вузькоспеціалізованої наукової дисципліни – історичного зброєзнавства.

Всі праці О. Мальченка вирізняє не лише добре знання предмету дослідження, але й широка наукова ерудиція. Тому представлена до захисту дисертація є не випадковою і не поодиноким для автора працею, а одним з вагомих результатів багаторічної роботи в цій царині.

Дисертація О. Мальченка присвячена найбільшому в Україні ранньомодерного періоду комплексу озброєнь – київському артилерійському арсеналу другої половини XVII ст. Автор чітко визначив мету, предмет, об'єкт дослідження і протягом роботи послідовно розкривав поставлені завдання.

Впадає в очі характерне для всіх праць О. Мальченка намагання розглянути проблему всебічно, у тому числі, в різному масштабі історичних подій і процесів – від простого фактажу, наприклад, технології виробництва гармат до значення артилерійського арсеналу і київської фортеці в історії України. Автор зміг досить гармонійно сполучити мікро- і макро- підходи і методики, що дало цікавий, з точки зору опрацювання історичного матеріалу, результат.

Привабливим і продуктивним виглядає принциповий підхід О. Мальченка – розглядати київську артилерію другої половини XVII ст. як комплексну проблему і як феномен військової справи. Автор формулює, а потім доводить свою тезу про різне значення київської фортеці та її артилерійського арсеналу для московської влади. Київська фортеця, історія і політичне значення якої досліджені непогано, виконувала роль ключової московської військової бази в Україні, з оборонною функцією, до чого насправді жодного разу не дійшло. Одночасно, київська фортеця мала символічну функцію демонстрації і реальну функцію утвердження московської влади в Україні.

На противагу цьому, у другій половині XVII ст. артилерійський парк київської фортеці мав дуже конкретні практичні завдання, адже був активно задіяний у військових кампаніях, обслуговуючи московські полки під час наступальних операцій на півдні і заході. І саме київський артилерійський арсенал відіграв важливу роль у війнах проти Османської імперії у XVII-XVIII ст. Відповідно, автор розглядає київський арсенал як історичний феномен – як за наповненням гарматами різного виробництва, так і за його історичним значенням (С. 119).

Представлена автором джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною і дає можливість всебічно відобразити всі сторони функціонування гарматного парку київської фортеці. Вона включає у себе понад тридцять «розписних», «сметних» та «счетних» списків київської фортеці – це достатньо щедрий, як на півсотні років, описово-статистичний

матеріал. Іншими джерелами є прибутково-видаткові книги Пушкарського приказу, відписки та листи воєвод, інвентарі майна полків, чолобитні, «пам'яті» тощо.

Недоліком цього підрозділу є те, що інформаційні можливості найважливіших джерел – різноманітних списків – охарактеризовані занадто лаконічно (С. 69-70). Це впадає в очі в порівнянні з надзвичайним інтересом автора до орнаментациї гармат як окремого історичного джерела – в цій частині його «запитальник» до джерел є достатньо розгорнутим (С. 72-75). Так само заслуговує дещо більшої уваги унікальний щоденник генерала Патріка Гордона, до якого далі неодноразово звертається автор.

У кількох частинах роботи автор дає докладну характеристику всіх типів гармат київського арсеналу – за походженням, чисельністю, калібрами, способами застосування тощо. Так само він характеризує боєкомплекти гармат, зупиняючись на особливій ролі спеціальної лабораторії для їхнього виготовлення. Безперечно важливим сюжетом є фортифікації київської фортеці, пов'язані з артилерійським забезпеченням її оборони.

Подані автором технічні характеристики артилерійської справи є, з одного боку, досить детальними, проте, з іншого, не перетворюють історичний текст на текст технічний. Це значною мірою вдалося з тієї причини, що автор вдало застосовує порівняльний метод, даючи широке тло розвитку європейської артилерії, використовує антропологічний підхід, намагаючись осмислити весь фактаж через діяльність і світогляд людини. І аналізує цей світогляд через характеристику орнаментациї гармат – улюблену автором тему, якій він присвятив чимало своїх попередніх праць.

Автор справедливо вважає артилерію явищем соціальним і культурологічним, можна було б розширити – соціально-політичним і цивілізаційним. Проте, за таким антропологічним баченням кожної гармати, зокрема, і всіх гармат разом, автор чомусь обійшов увагою чи не найголовніший антропологічний елемент арсеналу – київську команду пушкарів, яким варто було присвятити дещо більше уваги.

Будучи фактично першопрохідцем в українській історії артилерії автор був змушений виконувати відповідні завдання, у тому числі – формулювання термінології. Особисто мені сподобалась детальна дефініція понять «давня гармата» та «історична гармата» (С. 110-111).

В історії київського арсеналу автор занотував ще один важливий сюжет – ставлення місцевого населення до московитів, яке було переважно негативним. Кияни і київська влада відмовлялись надавати для гармат тяглову силу, тому московитам не вистачало коней, щоб перевозити гармати і боєприпаси (С. 342-344).

Одним з важливих підрозділів роботи, який виходить за межі власне київського арсеналу, але є органічним для дослідження, є підрозділ, присвячений ареалам розвитку української артилерії, адже у ньому О. Мальченко фактично дає короткий огляд історії артилерійського виробництва в Україні. Загальний висновок автора – російське артилерійське виробництво витіснило місцеву традицію виробництва гармат.

Історію київського арсеналу автор розглядає також через призму географічного детермінізму, врахування географічного фактору в історичному процесі (С. 338-339). Місцезнаходження київської фортеці, тодішня транспортна логістика, пори року, погодні умови – все це впливало на стан київського арсеналу – як з точки зору його постачання, так і використання. Окреслив автор і коло пов'язаних з київським арсеналом московських фортець і арсеналів – у Брянську, Путивлі, Білгороді, у Ніжині і Черкасах.

На численних прикладах автор аналізує проблему транспортування гармат з Москви і московських фортець до Києва, а також їх застосування в умовах причорноморського степу у війнах проти Османів. Ситуацію рятували дві річки – Десна і Дніпро (С. 334, 344-350, 355). Що ж до південного напрямку, то навіть доречно згадана автором поразка Росії у Кримській війні середини ХІХ ст. була частково пов'язана з транспортними проблемами (С. 339). Разом з тим, до цього сюжету напрошуються

картосхеми, які б не лише ілюстрували текст, але й самі по собі виконували роль синтези опрацьованого матеріалу.

Докладно проаналізований фактичний матеріал дав змогу автору зробити один із своїх найважливіших висновків – що київський арсенал «працював», насамперед, на польові війська Московії. Адже у ньому переважали гармати малих калібрів, так звані полкові, які складали понад 70 відсотків артилерійського парку. Ці гармати складувались у Києві, при необхідності видавались московським полкам, а після військових кампаній – повертались на зберігання.

Позитивним у роботі є присутність елементу наукової дискусії. Автор вступає в дискусію з В. Дядиченком щодо значення московських гармат в Україні (С. 105), А. Кірпи́чниковим – щодо калібрів московських гармат «допетровських» часів (С. 144-155), стереотипними поглядами російської історіографії – щодо вузькофахових питань ваги гармат, оцінки розвитку московської артилерії другої половини XVII ст. (С. 215-216) тощо.

До речі, постійне вживання в тексті назви Росія щодо XVII ст., як це робиться в більшості праць істориків всіх країн, все ж породжує можливу дискусію – чи у цьому питанні ми не йдемо за російським міфом, створеним Петром І? Мені здається, що все ж правомірніше вживати назву Московія.

Важливою складовою частиною роботи є додатки, які відображають велику дослідницьку роботу автора. Окремі з них є дуже докладними, наприклад, опис стволів гармат фортеці, про отруйні речовини тощо.

При загальному надзвичайно позитивному враженні від роботи, вона, як і годиться, не позбавлена підстав для критики. Деякі зауваження вже були оприлюднені вище. Також, враховуючи скуппульозність автора і докладне знання ним фактажу, не зовсім зрозуміло, чому автор не дав детальної інформації щодо місця зберігання, кількості і переліку збережених гарматних стволів київського арсеналу. Це варто було зробити в огляді джерельної бази або дати в додатках каталог атрибутованих автором збережених стволів, які мали київську «приписку» у другій половині XVII ст. Парадокс ситуації

полягає у тому, що весь цей матеріал автор опрацював та виклав у своїх інших дослідженнях, але чомусь не ввів до тексту дисертації.

Так само, враховуючи специфіку роботи, дуже доречно було б повніше проілюструвати текст за допомогою малюнків та фотографій. Зокрема, оскільки автор приділяє багато уваги аналізу гарматної морфології, візуалізація матеріального джерела сприяє розумінню архітекtonіки гарматних стволів різних типів. На нашу думку, для повноти картини, докладнішого висвітлення заслуговували сюжети про лафети, як невід'ємну складову частину гармати.

Поза справедливими екскурсами в методологію і порівняння, автор іноді занадто захоплюється теоретизуванням і подробицями, без яких можна було спокійно обійтись. Наприклад, занадто розлогим є своєрідний вступ до Розділу 4 про міжнародний вплив голландської виробничої артилерійської культури (С. 222-226). Достатньо було лише позначити факт домінування Голандії в означеній сфері цього періоду, підтверджений багатою історіографією. Так само, мікросюжети з реконструкцією замовлень московського уряду гармат у Голландії й Німеччині виписані занадто ретельно, тоді як до теми дослідження вони відносяться опосередковано (С. 226-236, 253-255). Так само зайвим «голандським» матеріалом перевантажені додатки (С. 480-487).

Робота написана вишуканою мовою, що, на жаль, далеко не завжди зустрічається у наукових працях такого рівня, правда, не достатньо вичитана.

Основні наукові положення і висновки дисертації належним чином обґрунтовані та впливають з її мети та поставлених завдань. Зміст автореферату повністю відповідає змісту дисертації.

Дослідження О. Є. Мальченка є значним внеском у розвиток українського зброєзнавства та військово-історичної науки. Крім власне фахового наукового застосування, воно може бути використане при підготовці українських офіцерських кадрів.

Викладені в дисертації основні положення пройшли достатню апробацію. Вони опубліковані здобувачем у 31 публікації у фахових виданнях, у спеціально присвяченій цій проблематиці монографії, і ще трьох монографіях, які автор, відповідно до наукового штампу, відніс до праць, які «додатково відображають результати дослідження», а насправді містять суттєво важливі для тематики матеріали.

Загалом, представлена до захисту дисертація на тему «Артилерійський арсенал Київської фортеці у другій половині XVII ст.: формування, структура, функції» є актуальною, оригінальною, самостійною, завершеною науковою працею, яка вирішує важливу наукову проблему, і повністю відповідає вимогам, що ставляться до такого рівня кваліфікаційних робіт. Тому, на нашу думку, автор дисертації, Мальченко Олег Євгенович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

С.А. Лепявко
10.05.18

Засвідчую:
В.М. Павлюк